

О.Л. Доценко

(Академія управління МВС)

Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. Праць. – Вип. 24. – Ч. 1. – К.: ВПЦ “Київський університет”. – 2008. – С. 269 – 280.

ЖАНРОВА СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКОГО СУДОВОГО ДИСКУРСУ

Стрімке поширення антропоцентричного підходу до вивчення мовних явищ зумовило активізацію дослідження дискурсів різних типів. Надзвичайною популярністю серед лінгвістів користується політичний дискурс, різні аспекти якого стали предметом дослідження в багатьох вітчизняних [18; 25; 11] і зарубіжних працях [22; 27; 9; 14]. Не оминули увагою мовознавці й журналістський [20; 19; 17; 10; 26], рекламний [5], науковий [33; 7] інші типи дискурсу. Однак досі практично нерозробленою залишається теорія судового дискурсу. Щоправда, вже з'явилися наукові розробки, що стосуються особливостей деяких аспектів організації мовлення під час судових засідань, проведені, однак, на матеріалі російської та інших іноземних мов [33; 34]. Отже, однією з актуальних проблем сучасної вітчизняної лінгвістики зараз є дослідження жанрової специфіки судового дискурсу: визначення принципів диференціації жанрів судової комунікації, їх характеристика, аналіз особливості їх взаємодії в межах одного дискурсу.

Мовленнєвим жанром ми, поділяючи позицію Ф. Бацевича, В. Дементьєва, В. Салімовського, вважаємо комунікативне явище дискурсивної природи, адже „дискурс – це сукупність МЖ (мовленнєвих жанрів – О.Д.), які взаємодіють, перетинаються в процесі комунікації. Цей рух пов'язаний зі змінами тактик спілкування. Кожен МЖ є носієм узагальненого комунікативного смислу, скерований на адресата. МЖ представлені в дискурсі фрагментарно, їх структуру як цілісного явища потрібно реконструювати”¹ [2, 62].

Принагідно зазначимо, що риторичний підхід до диференціації жанрів судового мовлення ми вважаємо лише частково прийнятним, оскільки фахівці у сфері судової риторики зосереджують увагу переважно на судових промовах, ігноруючи інші форми спілкування в залі суду. Так, наприклад, В.В. Молдован, описуючи практичні аспекти судової риторики, зупиняється лише на визначенні, класифікації, підготовці й особливостях виголошення судових промов² [1, 280-361]. Цікаво, що дослідник наводить 20 типів промов, які використовуються під час розгляду кримінальних, цивільних, адміністративних, господарських справ³ [1, 286-287]. Російські дослідники в галузі юридичної риторики Л.О. Введенська і Л.Г. Павлова також

¹ Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної генології: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2006. – 248

² Абрамович С.Д., Молдован В.В., Чикарькова М.Ю. Риторика загальна та судова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с

³ Абрамович С.Д., Молдован В.В., Чикарькова М.Ю. Риторика загальна та судова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с

зосереджують увагу на комунікативних аспектах судових дебатів і підготовці оратора до виступу на цій стадії процесу⁴ [3, 362-482]. Щоправда, вони описують і діалогічні форми комунікації на прикладах із судової практики, однак про жанрову кваліфікацію таких діалогів не йдеться. Аналогічний погляд на особливості судової риторики має і О.В. Павлов⁵ [16]. Батько й син Мельникови також зосереджують увагу лише на особливостях судових дебатів, ігноруючи підготовчу частину судових слухань та судове слідство⁶ [15]. Українські юристи І.Ю. Гловацький і Я.П. Зейкан аналізують особливості організації як судових дебатів [6⁷, 240-301; 12⁸, 186-228], так і судового слідства [6, 165-191; 12, 155-185], заявлення клопотань [6, 192-195]. Однак увагу вчених зосереджено на одному з типів судового процесу і на один тип його учасників. І лише класик судового красномовства П.С. Пороховщиков детально розробляє риторичні аспекти підготовки судової промови та ведення судового слідства, зокрема допиту свідків, проведення експертиз⁹ [21].

Судовий дискурс, зокрема і його жанрова специфіка, на відміну від усіх інших типів дискурсів, чітко регламентований екстралінгвістичними чинниками: процесуальним законодавством, рівнем юридично-комунікаційної підготовки і функціями учасників, високим ступенем емоційної напруги, визначеної зацікавленістю учасників судових слухань результатом розгляду кримінальних, цивільних, адміністративних справ тощо. У ході судового засідання кілька (а то й багато) учасників виконують різноманітні комунікативні дії: виголошують інформативні, оцінно-впливові та імперативно-впливові монологи, ставлять запитання і відповідають на них тощо. Така комунікативно-прагматична строкатість ускладнює процес виокремлення мовленнєвих жанрів, що реалізуються в межах судового дискурсу. Визначення критеріїв їх розрізнення потребує врахування як лінгвістичних, так і юридичних чинників, причому останні є чітко окресленими, а отже, мають домінувати у процесі диференціації досліджуваних елементів судової комунікації.

Судові процеси в Україні можуть проводитися відповідно до вимог Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК) чи Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК). Ці нормативні акти чітко регламентують комунікативну діяльність учасників судових слухань. Так, Кримінально-процесуальний кодекс визначає близько 30 комунікативних дій різних учасників протягом судового засідання, Цивільний процесуальний

⁴ Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Риторика для юристов. – Ростов н/Д.: Феникс, 2005. – 576 с

⁵ Павлов О.В. Основы судебного красноречия. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 208 с

⁶ Мельников И.И., Мельников И.И. Судебная речь. – М.: «ИКФ «ЭКМОС», 2003. – 160 с

⁷ Гловацький І.Ю. Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі. – К.: Атіка, 2003. – 352 с

⁸ Зейкан Я.П. Захист у кримінальній справі. – К.: Вища шк., 2002. – 271 с

⁹ Сергеич П. Искусство речи на суде. – К.: Техника, 2005. – 368 с

кодекс – близько 20. Отже, на перший погляд, можна визначити майже 50 жанрів судового дискурсу. Однак такий суто арифметичний підхід є помилковим, оскільки, незважаючи на принципову різницю кримінального і цивільного судочинства, вони мають комунікативно і прагматично аналогічні деякі типи мовлення. Диференціювати мовленнєві жанри в межах судового дискурсу варто ґрунтуючись на теоретичних концепціях провідних спеціалістів у галузі лінгвістичної генології, зокрема Т.В. Шмельової, Ф.С. Бацевича та ін., які визначили критерії диференціації мовленнєвих жанрів у межах дискурсу. Такими можна вважати: 1) комунікативну мету; 2) фактор автора; 3) фактор адресата; 4) тип події; 5) „комунікативне минуле”; 6) „комунікативне майбутнє”; 7) мовні засоби [29¹, 573-574; 2², 65-66]. Крім вищенаведених параметрів, потрібно додати ще й усну чи писемну форми реалізації. Усність, як зазначалося вище, визначено законодавством як один з основних принципів українського судочинства. Пороте з лінгвістичного погляду не можна ототожнювати усне мовлення та усне публічне мовлення, яким є судове, і категорично не можна розглядати як усне мовлення, а отже, й усний мовленнєвий жанр, текст, що читається (а таких в судовому дискурсі багато).

Перш ніж диференціювати мовленнєві жанри судового дискурсу, визначимо особливості реалізації кожного з окреслених параметрів у судовому процесі.

Комунікативна мета. Протягом судового засідання різні учасники реалізують інтенції різних типів, залежно від своєї процесуальної компетенції, повноважень та етапу судових слухань. Якщо взяти за основу класифікацію комунікативних намірів Т.В. Шмельової³ [29, 97], то можна констатувати, що в судовому дискурсі реалізуються: інформативні, імперативні, оцінні мовленнєві жанри, щоправда, найчастіше вони виявляються в різноманітних змішаних варіантах з домінуванням одного типу.

Інформативні мовленнєві жанри (співвідносні з асертивом за Дж. Серлем⁴ [23], констативом, асертивом за І.П. Сусовим⁵ [24]), наприклад, оголошенням головою в кримінальному чи цивільному судовому засіданні явки присутніх, складу суду, оголошення прокурором обвинувального висновку в кримінальному процесі тощо. Такі суто інформативні мовленнєві жанри слід відрізнити від жанрів, у яких

¹ Шмельова Т.В. Речевой жанр // Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Флинта, 2003. – С. 573 – 574

² Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної генології: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2006. – 248 с

³ Шмельова Т.В. Речевой жанр // Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Флинта, 2003. – С. 573 – 574

⁴ Серль Дж.Р. Классификация речевых актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 170 – 195

⁵ Сусов И.П. Введение в теоретическое языкознание. – Эл. ресурс: <http://homepages.tversu.ru/~ips/1_04.html>

поєднуються інформативний та оцінний компоненти, наприклад, промова прокурора, промова потерпілого тощо у кримінальному процесі, промова позивача, промова відповідача у цивільному процесі тощо. У таких фрагментах дискурсу реалізуються механізми сугестивного впливу (аргументи різних видів; мовні засоби, наприклад, актуалізація різних типів знання слова й уміння його реалізувати в судовій практиці, уміння описати одне й те саме явище лексичними засобами, оптимальними для конкретної ситуації, використання слів у переносному значенні) на суд з метою схилити його до прийняття відповідного рішення. Причому зауважимо, що відповідно до законодавства зацікавлені учасники процесу мають право на таку оцінку, а отже, й вплив. Незацікавлені учасники судового дискурсу (свідки, експерти) згідно із процесуальними кодексами не мають право давати оцінку ситуації, що є предметом судового розгляду, - у їх виступах яскраво проступає інформативний компонент.

Імперативну функцію (директив за Дж. Серлем¹ [23] та І.П. Сусовим² [24]) в судовому дискурсі виконує рішення суду. Саме цей жанр повинен „викликати здійснення події”³ [29, 573]. Крім того, зацікавлені учасники процесу мають право клопотати перед судом щодо вчинення останнім певних дій. Привертає увагу різниця ступеня вияву імперативної складової в обох жанрах, який залежить від процесуальної компетенції мовців: якщо рішення суду обов’язково повинне виконуватися (якщо воно оскаржується, то тільки в суді іншої інстанції), то клопотання зацікавлених учасників процесу може бути задоволене чи незадоволене судом. Рішення суду, крім імперативного, містить і декларативний компонент: оголошення змін у статусі співрозмовника чи іншого учасника даної предметної ситуації з волі наділеного певними правами мовця⁴ [24].

Оцінність є ознакою мовленнєвих жанрів, що реалізуються на студії судових дебатів. Ідеться про промови зацікавлених учасників процесу, головним завданням яких є оцінка досліджуваної в суді події з погляду відповідності його нормам українського законодавства.

Етикетні мовленнєві жанри нетипові для судового дискурсу, однак ритуальність (на нашу думку, таке найменування є більш прийнятним, оскільки норми поведінки, зокрема й комунікативної, в суді є чітко регламентованими, прописаними у нормативних актах, на відміну від норм етикету, які є неписаними) є елементами інформативних та імперативних жанрів. Ритуальність є питомою рисою судового дискурсу, вона наскрізь пронизує його і часто є нормативно обумовленою, наприклад: „Всі учасники

¹ Серль Дж.Р. Классификация речевых актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 170 – 195

² Сусов И.П. Введение в теоретическое языкознание. – Эл. ресурс: <http://homepages.tversu.ru/~ips/1_04.html

³ Шмельова Т.В. Речевой жанр // Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Флинта, 2003. – С. 573 – 574

⁴ Сусов И.П. Введение в теоретическое языкознание. – Эл. ресурс: <http://homepages.tversu.ru/~ips/1_04.html

судового розгляду звертаються до суду, дають свої показання і роблять заяви стоячи. Відступати від цього правила можна лише з дозволу головуючого” (ст. 271 КПК); „Після підписання вироку судді повертаються до залу засідання, де головуючий або один з суддів проголошує вирок. Всі присутні в залі судового засідання, в тому числі і склад суду, заслухують вирок стоячи” (ст. 341 КПК). Наведені цитати з Кримінально-процесуального кодексу свідчать, ми маємо справу не з ритуальними (етикетними) мовленнєвими жанрами, а саме з проявами процесуального ритуалу в організації спілкування.

Отже, мовленнєві жанри судового дискурсу мають інформативний, імперативний або змішаний характер, причому останній тип комунікативної мети домінує.

Фактор автора, актуальний для визначення жанрової специфіки судового дискурсу, ми не можемо визначити без урахування вимог до учасників судового процесу, визначених чинним законодавством, яким, зокрема, встановлено, що учасники судового процесу поділяються на незацікавлених і зацікавлених.

Незацікавленими учасниками судового дискурсу є:

1) суддя (голова судового засідання і судді), який “керує судовим засіданням, спрямовуючи судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного і об’єктивного з’ясування обставин справи, усуваючи з судового розгляду все, що не має істотного значення для вирішення справи, а також забезпечує належний виховний рівень судового процесу” (ст. 162 ЦПК); “Головуючий в судовому засіданні керує судовим засіданням, спрямовуючи судове слідство на забезпечення здійснення сторонами своїх прав, усуває з судового слідства все те, що не стосується розглядуваної справи, і забезпечує належний високий рівень судового процесу” (ст. 260 КПК). Отже, суддя виконує функцію організатора комунікативного процесу в ході судового засідання. Крім правового регулювання діяльності судді як незацікавленої особи, існують ще й традиції, які уточнюють його статус в залі суду: “Суд не може і не повинен виявляти ініціативу під час розбору справи; зазвичай не призначає експертів і рідко ставить запитання – тільки оцінює зібрані сторонами докази і ухвалює закон. У Верховному суді Англії суддівське місце знаходиться високо над присутніми в залі. Суддя постійно спостерігає за тим, що відбувається, а процес нагадує драму з адвокатами, які демонструють своє мистецтво зацікавити журі”¹ [8, 218].

2) “особи, які сприяють судові в розгляді справи – свідки, експерти, перекладачі, особи, які мають письмові і речові докази”² [31, 70]. Вони обов’язково володіють певною інформацією про правову ситуацію, що розглядається в суді, й беруть участь у розв’язанні судового прецеденту.

До зацікавлених учасників судового дискурсу належать особи, які беруть участь у справі: 1) з метою захисту своїх прав та інтересів; 2) “з

¹ Губаева Т.В. Словесность в юриспруденции. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1995

² Штефан М.Й. Цивільний процес. – К.: Ін Юре, 1997

метою захисту прав інших осіб, державних і громадських інтересів: органи прокуратури, процесуальні представники, органи державного управління, підприємства, установи, організації і окремі громадяни (ст. 98 ЦПК), а також громадськість (ст. 161 ЦПК)”¹ [31, 70]. Такі особи мають різний характер зацікавленості (матеріально-правовий, державний, громадський тощо), який зумовлює можливість висловлювати “своє ставлення з приводу правової суті цивільної чи іншої справи, а також з будь-яких питань, що виникають у процесі її розгляду і виконання поставленого по ній судового рішення”² [31, 71]. Тобто в мовленні зацікавлених учасників судового дискурсу актуалізується оцінний компонент, нетиповий для мовлення незацікавлених учасників.

Фактор адресата є надзвичайно вагомим у судовому дискурсі, оскільки він визначає комунікативну поведінку учасників слухань, особливо коли йдеться про проблему впровадження суду присяжних. Зараз в Україні діє професійний суд: на сторожі закону стоять висококваліфіковані юристи, які добре орієнтуються в законодавстві й ухвалюють рішення покладаючись переважно на букву закону, а не на суб’єктивне ставлення до події, що розглядається в суді, та її учасників. Це, безумовно, позначається на особливості організації мовлення в суді зацікавленими учасниками процесу: у їх виступах обмаль засобів емоційного впливу, увагу зосереджено лише на викладенні й професійній оцінці фактів. Якщо ж право приймати рішення покладається на суд присяжних, тобто непрофесіоналів, професійний юрист обов’язково використає всі можливі й незаборонені законом методи впливу на емоції цих людей. У практиці сучасного російського судочинства був випадок, коли до суду було притягнуто дівчину – учасницю терористського угруповання, яка добровільно попередила органи внутрішніх справ про запланований терористичний акт, зазначила, де знаходиться вибухівка, чим відвернула можливі жахливі події. Однак суд присяжних не врахував ці особливості справи й визнав дівчину винною в замаху на теракт. Звісно, професійні судді вчинили б по-іншому. Окрім того, слід враховувати, що, незважаючи на обов’язок усіх учасників судового засідання всі промови звертати до суду, їх слухають й інші учасники процесу, особи, присутні в залі суду. Щоправда, ті, хто виступають, останній факт часто ігнорують. Вважається, що лише професійні (і професіональні) обвинувачі й захисники зважають на присутність публіки під час судового засідання і на те, що їхні промови мають виконувати ще й виховну функцію. В Україні дуже показовим був розгляд справ за поданнями претендентів на пост Президента України і їх довірених осіб під час виборчих кампаній кінця 2004 – початку 2005 років. Ці судові засідання транслювалися засобами масової інформації, і за ними мали можливість спостерігати всі українці – майбутні виборці. Учасники судових процесів цим скористалися і були надзвичайно

¹ Штефан М.Й. Цивільний процес. – К.: Ін Юре, 1997

² Штефан М.Й. Цивільний процес. – К.: Ін Юре, 1997

красномовними. На жаль, такі приклади ораторства сьогодні в судах України спостерігаються нечасто.

Тип події як критерій розрізнення мовленнєвих жанрів у судовому дискурсі виявляється буквально: у статтях процесуальних кодексів, які визначають особливості комунікації в залі суду, він чітко називається. Так, законодавством передбачено виконання учасниками судового процесу таких комунікативних дій:

1) оголошення: голова в судовому засіданні оголошує справу („У призначений для розгляду справи час головуючий відкриває судове засідання і оголошує, яка справа розглядатиметься” (ст. 165 ЦПК), „У призначений для розгляду справи час головуючий відкриває судове засідання і оголошує, яка справа буде розглядатися” (ст. 283 КПК), голова в судовому засіданні оголошує склад суду (ст. 287 КПК, ст. 169 ЦПК), прокурор оголошує обвинувальний висновок (ст. 297 КПК) тощо. На різних етапах судових слухань реалізуються різні аспекти поняття оголошувати. Якщо йдеться про оголошення справи, обвинувального висновку, скарги, складу суду, актуалізується тип значення „публічно повідомляти, заявляти про що-небудь; доводити до відома багатьох, усіх”¹ [4, 658]. Як синонім до слова *оголошувати* в контексті „прокурор оголошує обвинувальний висновок” законодавець використовує слово *читати*, маючи на увазі „викладати слухачам які-небудь відомості, зміст чого-небудь” [ВТС4, 1379]. За Цивільним процесуальним кодексом „суддя доповідає” суть справи (ст. 178 ЦПК). Проте реалізація значення „офіційно робити усне або письмове повідомлення про що-небудь” [ВТС4, 240] дозволяє вести мову про тотожність мовленнєвих дій, позначуваних словами *оголошувати* та *доповідати* в аналізованих контекстах. У ст. 297 КПК „Після закінчення підготовчих дій головуючий оголошує про початок судового слідства” темпоральний актуалізатор *початок* свідчить про реалізацію в цьому контексті значення „офіційно заявляти про початок чого-небудь” [ВТС4, 658]. Беручи до уваги особливості реалізації відповідного значення і фактор адресата, можна вести мову про ототожнення певних жанрів, що реалізуються у кримінальному та цивільному процесах, наприклад, оголошення головою в судовому засіданні початку справи;

2) роз’яснення: різним учасникам кримінального і цивільного процесу голова в судовому засіданні роз’яснює їх права та обов’язки. У всіх контекстах реалізується одне й те саме значення слова *роз’яснювати* – „робити що-небудь ясным, зрозумілим; пояснювати” [ВТС4, 1085]. Різними статтями процесуальних кодексів передбачається спрямування дії *роз’яснювати* на різних адресатів: перекладача, експерта, свідка тощо. Проте всі такі комунікативні твори можна вважати одним мовленнєвим жанром, оскільки в його межах усі адресати виконують одну рольову функцію – особа, що активно вступає в судовий процес;

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с

3) заявлення клопотань, тобто прохань „про витребування нових доказів та з усіх інших питань, зв'язаних з розглядом справи” (ст. 171 ЦПК) чи „про виклик нових свідків і експертів, про витребування і приєднання до справи нових доказів” (ст. 296 КПК), учасниками судових слухань. Такі клопотання мають передбачену законодавством змістову структуру, тому можуть розглядатися, незалежно від адресанта і предмета клопотання, як єдиний імперативний жанр судового дискурсу;

4) надання пояснень, тобто „з'ясовується комусь ситуація, розкриваються причини якоїсь дії, явища... Розкриваються особливості якоїсь речі або явища, вказуючи на їх певні ознаки” [ВТС4, 916], учасників судового процесу цивільного провадження є самостійним інформативним жанром судового дискурсу, оскільки не має аналогів у кримінальному процесі;

5) допит – специфічний тип спілкування в суді, який полягає у послідовному чергуванні інтерrogативних і асертивних висловлень. І в кримінальному, і в цивільному процесах допит свідків, потерпілого, підсудного, експертів проводиться за єдиною загальною схемою, у ньому передбачено можливість ставити запитання суддів та всіх зацікавлених учасників процесу в регламентованій процесуальним законодавством послідовності. На нашу думку, немає потреби виділяти в межах цієї комунікативної події більш дрібні форми й надавати їм статусу окремих жанрів, оскільки така „препарація” призведе до нівелювання специфічних комунікативних рис допиту;

6) виголошення промови в судових дебатах. Судова промова – „де прилюдна промова, звернена до суду, а також до всіх учасників і присутніх під час розгляду кримінальної чи цивільної справи, виголошена в судовому засіданні, яка являє собою викладення висновків оратора у даній справі та його заперечення іншим ораторам”¹ [3, 363]. У межах кримінального процесу виділяють „промову прокурора, потерпілого і його представника, цивільного позивача, цивільного відповідача або їх представників, захисника, підсудного” (ст. 318 КПК). У цивільному судовому процесі виголошують промови: позивач та його представник, потім відповідач та його представник, третя особа, яка заявила самостійні позовні вимоги на предмет спору, та її представник (ст. 194 ЦПК). Усі ці промови традиційно мають різну структуру, процесуальну спрямованість, тому повинні розглядатися як окремі мовленнєві жанри судового дискурсу. Однак, на нашу думку, не варто ототожнювати диференціацію промов як жанрів судового дискурсу і запропоновану теоретиками судової риторики класифікацію судових промов. Якщо для судової риторики, наприклад, актуальним є, в суді якої інстанції виголошується обвинувальна і захисна промова, з погляду лінгвістики можна констатувати, що вони мають однакові комунікативно-прагматичні особливості, а отже, їх можна розглядати як один мовленнєвий жанр;

¹ Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Риторика для юристов. – Ростов н/Д.: Феникс, 2005. – 576 с

7) рішення суду – самостійний імперативно-декларативний мовленнєвий жанр, структура й загальне змістове наповнення якого чітко регламентується процесуальним законодавством.

„Комунікативне минуле” і „комунікативне майбутнє” мовленнєвих жанрів, за визначенням Ф.С. Бацевича, „полягає у врахуванні ситуації спілкування. У зв'язку з цим виокремлюють ініціативні й реактивні МЖ (мовленнєві жанри – О.Д.)”¹ [2, 66]. Т.В. Шмельова мовленнєві жанри з „комунікативним минулим” визначає як „реакції на попередні мовленнєві події (*відповідь* – на *запитання*, *дозвіл* – на *прохання*); плановане майбутнє імперативних жанрів – здійснення означуваної події”² [29, 573]. Для судового дискурсу такий розподіл є принциповим, оскільки весь судовий процес становить ланцюг ініціативно-реактивних мовленнєвих дій, причому на різних стадіях процесу домінує певний тип жанрів. Так, на стадії підготовчого етапу переважають ініціативні жанри, незважаючи на їх інформативний характер. Наприклад, роз'яснення суддею свідкам, підсудному, експертові та іншим учасникам процесу їхніх прав і обов'язків можна вважати ініціативним мовленнєвим жанром, тобто жанром з „комунікативним майбутнім”, оскільки таким чином моделюється майбутня комунікативна поведінка цих осіб на стадії судового слідства. Однак слід визнати, що жанри судового дискурсу набагато складніші за комунікативно-прагматичними параметрами, ніж жанри, наприклад, побутового спілкування. Якщо прохання, однозначно, є жанром з „комунікативним майбутнім”, у якому прогнозується або його реалізація, або відхилення, то судова промова має двобічне спрямування. Домінує в ній „комунікативне майбутнє”, оскільки кінцевою метою промови має стати пропозиція судові ухвалити відповідне рішення, так чи інакше кваліфікувати подію, що стала предметом судового обговорення. Але присутній у промові й чинник „комунікативного минулого”: відповідно до процесуального законодавства, у ній не можна посилалися на факти, які не досліджувалися в залі суду. Тільки-но такий факт „впливає”, судові дебати припиняються, й суд повертається до стадії судового слідства, щоб дослідити цей новий факт. Ураховуючи таку темпоральну двовекторність деяких жанрів судового дискурсу, під час визначення їх комунікативно-прагматичних особливостей будемо передусім брати до уваги домінантні характеристики.

Мовні засоби жанрів судового дискурсу потребують окремого детального опрацювання. У цілому ж можна констатувати, що для більшості мовленнєвих жанрів, адресантами у яких є професійні учасники судового процесу, типові засоби офіційно-ділового стилю сучасної української мови, щоправда, подекуди з помилками різного характеру. У жанрах, адресанти

¹ Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної генології: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2006. – 248 с.

² Шмельова Т.В. Речевой жанр // Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Флинта, 2003. – С. 573 – 574.

яких непрофесіонали, спостерігається поєднання мовних засобів офіційно-ділового та розмовно-побутового стилів.

Усна та писемна форми реалізації. Українським законодавством визначено усність як один з основних принципів судового процесу. Тобто всі матеріали, що розглядаються судом, повинні озвучуватися або оцінюватися усно. Однак принциповим для дослідження судового дискурсу є розрізнення понять усне мовлення (реалізується в некодифікованих сферах спілкування) і усне публічне мовлення, що „є кодифікованим, тобто будується за тими ж правилами, що й писемне мовлення. Із цього твердження, однак, не випливає, що між кодифікованим усним і писемним мовленням немає ніякої різниці”¹ [28, 730]. Отже, ми маємо справу з усним публічним мовленням. Більшість текстів, що озвучуються в суді, мають писемні відповідники й або читаються, або переповідаються. Для деяких жанрів типове й усне непідготовлене мовлення. Зважаючи на вищевикладене, в межах судового дискурсу слід розрізняти жанри, яким притаманне: 1) читання власного або чужого тексту (оголошення показань свідка тощо); 2) усне мовлення з опорою на підготовлений текст (промови різних типів, роз’яснення прав і обов’язків учасникам процесу тощо); 3) усне мовлення без писемного відповідника. Крім того, необхідно враховувати, що протягом судового засідання все, що звучить у залі суду, протоколюється, тобто створюється новий текст особою, яка сприймає мовлення учасників процесу.

Аналіз судового дискурсу за критеріями, встановленими Т.В. Шмельовою для визначення типології мовленнєвих жанрів, дозволив виділити 31 жанр в межах кримінального та цивільного процесів. Деякі з них є універсальними, тобто типові для справ, що розглядаються і в кримінальному, і в цивільному провадженні, деякі реалізуються в межах одного з процесів. Однак ця кількість не є остаточною, оскільки майбутнє ґрунтовне дослідження комунікативно-прагматичної та мовної специфіки жанрів у межах судового дискурсу може призвести до корегування класифікації. Поки варто вести мову про такі мовленнєвих жанрів: оголошення справи (для обох процесів), оголошення явки присутніх (для обох процесів), роз’яснення прав та обов’язків учасників процесу (для обох процесів), оголошення складу суду (для обох процесів), роз’яснення права відводу суду (для обох процесів), заявлення клопотань (для обох процесів), доповідь судді за справою (для цивільного процесу), оголошення обвинувального висновку, позовної заяви, скарги (для кримінального процесу), роз’яснення підсудному суті обвинувачення (для кримінального процесу), показання підсудного (для кримінального процесу), допит підсудного (для кримінального процесу), допит свідків, потерпілого (для обох процесів), оголошення висновку експерта (для обох процесів), допит експерта (для обох процесів), оголошення показань свідка (для кримінального процесу), пояснення учасників процесу (для цивільного

¹ Ширяев Е.Н. Устная речь // Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Флинта, 2003. – С. 730 – 731

процесу), промова прокурора (для кримінального процесу), промова потерпілого чи його представника (для кримінального процесу), промова цивільного позивача або його представника (для кримінального процесу), промова цивільного відповідача чи його представника (для кримінального процесу), промова захисника (для кримінального процесу), промова підсудного (для кримінального процесу), останнє слово підсудного (для кримінального процесу), промова позивача та його представника (для цивільного процесу), промова відповідача та його представника (для цивільного процесу), промова третьої особи, яка заявила самостійні позовні вимоги, та її представника (для цивільного процесу), промова третьої особи без самостійних вимог (для цивільного процесу), промова представника органу державної влади й органу місцевого самоврядування (для цивільного процесу), промова прокурора (для цивільного процесу), промова захисника (для цивільного процесу), рішення суду (для обох процесів).

Запропонована класифікація мовленнєвих жанрів, що функціонують в межах судового дискурсу, є першою спробою системного аналізу досліджуваного явища в українському мовознавстві й у сучасній лінгвістиці в цілому. Хоча, варто зазначити, навіть аби був досвід диференціації цього типу мовленнєвих жанрів на основі інших мов, його не можна було б беззастережно перекласти на українські мовні реалії, оскільки судові системи різних країн відрізняються одна від одної, а отже, не може бути двох однокових судових дискурсів. Тісний взаємозв'язок мовних і правових категорій, який доводиться враховувати під час проведення нашого дослідження, дозволяє сподіватися, що результати роботи згодом будуть актуальними і в контексті реформування системи судочинства України, а це спонукає до продовження вивчення комунікативно-прагматичних особливостей судового дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамович С.Д., Молдован В.В., Чикарькова М.Ю. Риторика загальна та судова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.
2. Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної генології: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2006. – 248 с.
3. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Риторика для юристов. – Ростов н/Д.: Феникс, 2005. – 576 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с.
5. Волкогон Н.Л. Іспаномовний рекламний дискурс і його відтворення українською мовою: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.16 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2002. – 19 с.
6. Гловацький І.Ю. Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі. – К.: Атіка, 2003. – 352 с.
7. Гончарова Л.М. Профессиональный монологический текст/дискурс в учебно-научной сфере: Композиционный и коммуникативно-прагматический аспекты: Автореф. дис... канд. филол. наук : 10.02.01 Гос. ин-т рус. яз. им. А. С. Пушкина.- М., 2001. – 19 с.
8. Губаева Т.В. Словесность в юриспруденции. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1995.

9. Демьянков В.З. Политический дискурс как предмет политологической филологии // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. - № 3. - М., 2002. - С.32-43
10. Жуков И.В. Критический анализ дискурса печатных СМИ: особенности освещения северокавказского конфликта 1998-2000 гг.: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.19 / Тверской государственный университет. – Тверь, 2002. – 19 с.
11. Жуковець Г.Л. Лінгвориторичні особливості сучасного лейбористського дискурсу Великої Британії: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2002. – 21 с.
12. Зейкан Я.П. Захист у кримінальній справі. – К.: Вища шк., 2002. – 271 с.
13. Зюбина И.А. Прагмалингвистический аспект речевого поведения русскоговорящего и англоговорящего государственного обвинителя: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.19 / Ростовский государственный педагогический университет. – Ростов-на-Дону, 2005. – 19 с.
14. Малева В. Политический дискурс и поэтический дискурс: языковая игра. – Ел. ресурс: <http://www.mapryal.org/vestnik/vestnik28/v28_5.htm>.
15. Мельников И.И., Мельников И.И. Судебная речь. – М.: «ИКФ «ЭКМОС», 2003. – 160 с.
16. Павлов О.В. Основы судебного красноречия. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 208 с.
17. Павлюк Л.С. Структурно-семантична організація полемічно-дискусійного дискурсу (За матеріалами укр. політ. публіцистики першої пол. XX ст.): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Ін-т журналістики. – К., 1996. – 19 с.
18. Попова Н.М. Сучасний іспаномовний суспільно-політичний дискурс: лінгвопрагматичний аспект: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.05 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2004. — 20 с.
19. Рождественська Н.В. Синтаксична організація російськомовних суспільно-політичних теленовин (розчленований дискурс): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.02 / Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2002. – 18 с.
20. Серажим К.С. Дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору (методологічний, прагматико-семантичний і жанрово-лінгвістичний аспекти: на матеріалі політичного різновиду українського масовоінформаційного дискурсу): Дис... д-ра філол. наук.: 10.01.08 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 458 с.
21. Сергеич П. Искусство речи на суде. – К.: Техника, 2005. – 368 с.
22. Серио П. Русский язык и анализ советского политического дискурса: анализ номинализаций // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. – М., 1999 (6). – С. 337 – 383.
23. Серль Дж.Р. Классификация речевых актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 170 – 195.
24. Сусов И.П. Введение в теоретическое языкознание. – Эл. ресурс: <http://homepages.tversu.ru/~ips/1_04.html>.
25. Фоменко О.С. Лінгвістичний аналіз сучасного політичного дискурсу США (90-ті роки XX століття) 1998 года: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1998. – 18 с.
26. Чепкина Э.В. Русский журналистский дискурс: текстопорождающие практики и коды: 1995 - 2000 : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Ур. гос. ун-т им. А. М. Горького. - Екатеринбург, 2001. – 20 с.
27. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. Монография. – Москва – Волгоград: Перемена, 2000. – 367 с.
28. Ширяев Е.Н. Устная речь // Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Флинта, 2003. – С. 730 – 731.

29. Шмельова Т.В. Речевой жанр // Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Флинта, 2003. – С. 573 – 574.
30. Шмелева Т.В. Модель речевого жанра // Жанры речи. – Саратов, 1997. – С. 88 – 98.
31. Штефан М.Й. Цивільний процес. – К.: Ін Юре, 1997.
32. Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс (методологічний, соціолінгвістичний, етнокультурний аспекти): Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.15 / НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2000. – 36 с.
33. Maynard D.W. The problem of justice in the courts approached by the analysis of plea bargaining discourse // Handbook of discourse analysis. – L. etc., 1985. – Vol. 4: Discourse analysis in society. – P. 153 – 179;
34. Wodak R. The interaction between judge and defendant // Handbook of discourse analysis. – L. etc., 1985. – Vol. 4: Discourse analysis in society. – P. 181 – 191.